УДК 94 (477/65) “1362”

НОВІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ СИНЬОВОДСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ 1362 Р.

Володимир БОРИСЕНКО (Київ)

Публікація присвячена новим підходам щодо можливого вирішення синьоводської проблеми в сучасній вітчизняній історичній науці.

Ключові слова: *Синьоводська битва, монголо-татари, Ольгерд, Поділля, Торговиця.*

Публикация посвящена новым подходам относительно возможного решения Синеводской проблемы в современной отечественной исторической наук.

Ключевые слова: *Синеводская битва, монголо-татар, Ольгерд, Подолье, Торговица.*

The publication is dedicated to new approaches to possible solving of the synovodska problem in modern national historical science.

Key words: *Synovodska battle, the Mongol-Tatars, Algirdas, Podillya, Torhovytsya.*

Синьоводська битва мала глибокий причинно-наслідковий підтекст й обумовлювалася ходом тогочасних міжнародних відносин. Політика литовського князя Любарта, який після одруження із сестрою останнього нащадка династії Данила Галицького Андрія в 1340 р. став законним правителем частини Волині, продемонструвала волинянам дотримання принципу його батька, великого князя Гедиміна (1316 – 1341), – “ми старини не рушим і новини не вводимо”. Ця прихильність стала духовною основою підтримки українцями визвольних намірів і дій литовської влади стосовно визволення руських (українських) земель від татарських завойовників. Однак, ці перші успіхи Литви на українських землях не означали повного повалення золотоординського панування. Литовські князі мусили визнавати залежність від Золотої Орди й сплачувати їй данину. На опановуваних Литвою українських землях встановлювалося двовладдя на зразок васальної залежності місцевих князів від вищого сюзерена – Золотої Орди чи регіональних татарських правителів. Зокрема, це мало місце в Києві, де правив князь Федір під контролем татарського баскака. Перебування князя в Києві свідчить про існування Київського князівства та поширення його влади під зверхністю татар на всю Київську землю.

Дискусія останніх років навколо Синьоводської проблеми принесла цілий ряд позитивних результатів, але одночасно й не вирішила її з багатьох причин. Насамперед – це старі підходи до даних літописів та інших наративних документів про цю подію, певний страх дослідників робити припущення, що не узгоджувалися б із ними, а також неврахування усіх особливостей тогочасного державно-політичного життя євразійського континента.

Так, українська й російська наука вже багато років тупцяються навколо визначення знаходження літописного міста Коршева. Відсутність результатів ставить під сумнів дані найавторитетніших джерел про його знаходження в давнину в районі Курщини. Спробуємо піти врозріз з даними наративних документів у пошуках цього літописного міста. Ми не схильні погоджуватися з окремими краєзнавцями, які під літописним Коршевом бачать сучасний Корець.

Набагато перспективнішою може бути розробка версії про існування окремого населеного пункта під власною назвою “Коршів” на Волині, з урахуванням тогочасної політичної ситуації в цьому регіоні та особливостей відносин міцніючого ВКЛ з владою татар і Польщі. Виявляється, що на Волині

у XIV – XV ст. були відомі два села під назвою “Коршев”, причому в одному й тому ж Луцькому повіті. Щоправда, сьогодні вони територіально відносяться до двох областей – Волинської та Рівненської. Беручи до уваги відомі нам джерела, можна стверджувати, що більш древнім є Коршів у нинішньому Луцькому районі Волинської області, згадки про який належать ще до київського періоду [1, с. 10, 11, 453]. Нині село Коршів підпорядковане сільській раді с. Несвіч Луцького району. В області є й с. Новокоршів, що свідчить про поширеність цих назв у регіоні.

Другий Коршів також знаходився в колишньому Луцькому повіті, нині це Здолбунівський район Рівненської області, тобто південно-східніше від першого. Причому рівненський Коршів згадується в документах набагато пізніше від волинського, що дозволяє припустити його заснування вихідцями чи виселенцями з першого. Не виключено, що рівненський Коршів був заснований насильно виведеними князем Любартом жителями попереднього села в ході невщухаючої боротьби з польським королем Казимиром за волинські землі. Захоплення й виведення найціннішого на той час трофею у вигляді людей, робочої сили й платників податків були звичною практикою ще за часів князя Данила Галицького. Це могло статися після 1340 р., коли литовський князь Любарт на запрошення руської аристократії став галицько-волинським князем. У XV ст. с. Коршів вперше згадано у зв’язку з даруванням його Яковом Войною своїй матері Анні Немиріній Войні [2, с. 330]. Мова може йти як про волинське, так і рівненське села, хоча тогочасна ситуація схиляє нас до визнання його волинського походження. Можемо припустити, що його попереднім власником, а може й засновником, виступав батько дарувальника Немира Война. Не виключено, що він був засновником чи одним із перших засновників, шляхетського роду Войн-Оранських, який у першій половині XVI ст. складався з чотирьох осіб і мав виставляти на війну трьох озброєних вершників [3, с. 126].

Вдруге с. Коршів згадано в переліку населених пунктів, подарованих у 1497 р. польським королем Костянтину Острозькому. У жалуваній королівській грамоті названі Глинськ / існує на сьогодні /, Здовбиця / існує /, Дермань / сучасна назва – Дермань Друга /, Урвена / існує /, Лебеді, Ведча, Лєдова, Богдашов / існує /, Долгунов / ймовірно сучасний Здолбунів/, а також Кунин і Коршів [4, с. 22]. Після утворення Дерманського монастиря князь К. Острозький у 1499 р. подарував йому Коршів разом з іншими ближніми селами. На сьогодні Коршів і Кунин підпорядковані сільській раді с. Уїздці, розташованого за 10 км від районного центру Здолбунів і за 9 км від залізничної станції Мізочок Рівненської області [5, с. 329, 342].

Багатостолітня тяглість волинського й рівненського Коршевів, як і деяких сусідніх з ними сіл, свідчить про їхню значущість у житті Володимирської землі, і цілком можливо, що одне з них і є літописною “Коршевою”. Правда, цьому суперечать літописні дані про розташування його на р. Сосна, до чого ряд дослідників ставляться досить скептично.

Зроблене нами припущення стосовно волинського й рівненського с. Коршів, як літописного, було б безсумнівним при наявності біля нього р. Сосна, чого автор не може стверджувати. Але й відкидати таку версію не варто, оскільки нею могла бути якась невелика річка чи струмок, що з часом пересохли та зникли. Можна сказати, що в даному випадку повторюється історія з літописними Коршевом і р. Сосна. Тільки, якщо в цьому випадку не знайдено м. Коршів, то в моєму – р. Сосна.

Не виключено, що невловимим Коршевом могло бути і давнє поселення Кошер у Волинській землі, перша згадка про місце його розташування відноситься до 1196 р. Мале поселення згодом перетворилося в укріплене

городище, яке відігравало важливу роль у житті краю як опорний пункт і економічний центр. Саме це городище й дістало назву Кошер або Каширськ. У 1340 р. воно, як і все Галицько-Волинське князівство, перейшло під владу литовського князя Любарта. Негайно почалось відновлення зруйнованих і будівництво нових фортифікаційних укріплень з каменю, і через кілька років на волинських землях постало нове потужне укріплення. Від будівельного матеріалу воно дістало назву Камінь-Каширський і до середини XVI ст. існувало під обома назвами й мало статус окремого удільного князівства [6, с. 246 – 247]. Нині це районний центр Камінь − Каширський Волинської області.

На користь волинсько-рівненського Коршева чи Кошера можуть свідчити й походження тих літописів, де він згаданий. Найперший і найближчий до описуваних подій, а може й сучасний їм "Рогозький літопис". Як довів російський історик А. Насонов, "Рогозький" і "Никоновський літописи" походять із тверсько-кашинського літописання XV − XVI ст. Тверського князівства, суперника Московського князівства в боротьбі за державну зверхність у регіоні. Литовсько-руські князі мали тісні родині зв'язки з тверськими князівськими родинами, у чому вбачали противагу міцніючому Московському князівству. Князь Ольгерд був одружений з тверською княжною Уляною, дочка київського князя (1362 − 1395) Володимира Ольгердовича Анастасія (померла в 1396 р. і похована в Києво-Печерській лаврі) вийшла заміж за великого князя Тверського Василя Кашинського. Разом з нею переїхав і її духівник архімандрит Києво-Печерської лаври з найближчим оточенням, озброєним не тільки досвідом літописання, але й фактичними даними з історії Південно-Західного краю. Саме під впливом київської школи літописців і з'явилися, можливо, в "Рогозькому літописі", а за ним і в "Никоновському", відомості про волинський Коршев. Згадка в ньому про "великі тяготи" людям після взяття Литвою Коршева може також додатково свідчити про київське походження звістки, оскільки київські князі з часів Володимира Ольгердовича, і особливо його нащадків Олельковичів, претендували на всю руську давньокиївську спадщину, у тому числі й на східну Волинь, де знаходився Коршев. А літописці виражали на письмі їхні претензії на ці землі. Зокрема, у середині XV ст. вони доходили на Заході аж до м. Корця, у безпосередній близькості від якого й знаходилися Коршеви. Ту ж мету переслідували й укладачі "Списку міст руських" (1396 р.), до яких, як допускають окремі історики, до їх числа віднесені не тільки міста XIV ст., а й київського часу, що вже до описуваних подій зникли. Як переконані наші попередники − медієвісти "Список" був створений у канцелярії митрополита Кипріана, який у 1390 р. переїхав до Москви, де всіляко допомагав своєму колишньому благодійнику київському князю Володимиру Ольгердовичу (помер у 1398 р.) відстоювати його права на руські землі.

Більшість дослідників пов'язує Синьоводську кампанію князя Ольгердаз взяттям літописного Коршева на тій підставі, що в найдавнішихдокументах ("Рогозький літописець" і "Никоновський літопис") ці події подані вчіткій послідовності − спочатку взято Коршів, а потім битва на Синіх Водах.Щоправда, ні одинз дослідників не звернув належної уваги на те, що в першомувипадку мова йде про "Литву", а не про князя Ольгерда. Якби до цієї подіїбув причетний великий князь Литви, то літописці неминуче відзначили б це,що дозволяє допустити взяття Коршева іншою особою.

Як пише М. Грушевський, причиною "полудневого" походу князяОльгерда був його конфлікт із татарами. Якщо був конфлікт, то не меншважливо знати з якими саме татарами, з яким їх угрупуванням, оскільки в Золотій Орді під час панівної в ній міжусобної боротьбипредставників різних суспільних сил за

верховну владу. Можливо, початкомцього конфлікту стало "взяття" литовцями влітку 1362 р. волинського чирівненського Коршева, внаслідок чого, як пише "Рогозький літописець", почалися "бунти і тяготи людям по всій землі". Під землею, напевне, розумілася навколишня від Коршева територія, що перебувала під владою володимиро-луцького князя брата Ольгерда Любарта й залежала від татар.

У жодному з документів ("Рогозький літописець", "Никоновський літопис", "Оповідь про Поділля") ніде не вказано, що Коршев був відвойований саме в татар. Це переконує в тому, що взяття Коршева литовцями було одним з прикордонних конфліктів між Литвою і Польщею за волинські землі, який не переріс у широкомасштабну війну між ними. Можливо, литовці луцького князя Любарта відвоювали в Польщі захоплений нею при потуранні татарської влади, згідно попереднього договору, село Коршів. Слова у літописі про "тяготи людям" вказує на зміну власника села й обкладання місцевого населення додатковими податками, що не могло не викликати його опору. Оскільки, село і найближча округа припинили сплачувати податки Польщі, а вона зменшила їх татарам, то очевидно це могло викликати невдоволення як Польщі, так і татар. Не виключено, що й князь Любарт відмовився сплачувати татарам данину, хоча представники татар стягували її з населення, що й викликало протест князя. Причому це стосувалося не одного населеного пункту, а, як пише "Рогозький літописець", "всієї землі", якою могли бути Луцька чи вся Волинська землі.

Дискусія останніх років навколо Синьоводської битви остаточно не вирішує також місцезнаходження Синьоводської битви. Не відповідають на це питання і дослідження запевнення ряду авторів про Синьоводську битву 1362 р. на Поділлі згідно даних наративних та інших документів. Насамперед це зумовлено невизначеністю учасників дискусії щодо топонімічних понять "Поділля", "Степ", "Дикі Поля". Розглянемо територіальні межі Поділля та степів, їх появу й еволюцію. Найближче за часом до розглядуваних подій писемне джерело "Про Поділля" чітко розрізняє ці поняття у формі – Ольгерд пішов у "поле", де й розбив татар на Синій воді. Далі пишеться про Подільську землю, "отчинами" й "дідичами" якої були вбиті татарські "князі". До написання документа Подільська земля аж ніяк вже не була пустим полем, а колонізованим регіоном, що чітко розумів літописець. М. Стрийковський аж ніяк не помилявся, коли писав про те, що князь Ольгерд "виправився у похід в Дикі Поля проти татар". На це звернув увагу й М. Грушевський, заявляючи, що Ольгерд ходив походом "у полудневу Київщину й погромив там татар", правда, цю подію він датує 1363 р. [6, с. 82]. М. Грушевський зазначає, що термін "Поділля" вперше вжито в документах під 1395 р. [6, с. 89] Хоча, через кілька сторінок зазначає, що Поділля згадується в Длугоша під 1352 р. До нього входили подністровсько-побузькі землі. Визначення досить розпливчасте в південному та північному напрямках. Я.Р. Дашкевич відносив першу згадку про Поділля до 60-х років XIV ст. [7, с. 59 – 60]. Тут, напевне, малась на увазі згадка про Поділля у зв'язку з викладом подій Синьоводської битви. Сучасний дослідник М. Крикун під подністровсько-побожськими землями вбачає територію Брацлавщини, яка пізніше дістала назву Брацлавського воєводства [8, с. 69]. М. Крикун небезпідставно стверджує, що між Брацлавським і Київським воєводствами велася затяжна суперечка про межу між ними, яка своїм корінням сягала попередніх часів, коли діяв поділ української території на землі. З того часу східний кордон Брацлавської землі проходив по р. Гірський Тікич, а на північному сході по р. Рось. Звичайно, були й певні відхилення в цих межах, але вони мали тимчасовий характер.

Отже, твердження ряду авторів про Поділля як місце Синьоводської битви не відповідає літописним даним і не може бути прийнятим науковцями без їх серйозного наукового спростування. "Полудневою Київщиною" вважалися землі на південь від Києва, які, як вважає автор, простягалися правобережним Подніпров'ям по Канів, Черкаси і лівобережний Сліпород [9, с. 89]. А за ними вже традиційно починалися "Дикі Поля" понад Поділлям до Дністра на Заході і Чорного моря на півдні.

Але постає питання про конкретне місце Синьоводської битви в "Диких полях". Тут на перший план виходить визначення місцезнаходження географічних термінів "Синя Вода" як гідроніма й топоніма. Звернемося у цьому випадку до найближчих про час битви письмових свідчень. Відомо, що в 1502 р. для боротьби з кримським ханом Менглі-Гіреєм турецький султан пропонував хану Великої Орди Шейх-Ахмету зібрати сили на Білій і Синій Воді й розпочати проти нього воєнні дії. Однак, той діяв невдало й зазнав поразки, після чого вже кримський хан наказав своїм синам зібратися з ордами знову ж таки на Білій і Синій Воді для наступного походу на Україну [10, с. 143 – 144]. Напрямок майбутнього походу (Україна) вказує на те, що він починався за її межами, тобто, за південними кордонами Подільської та Брацлавської земель. Ці землі традиційно відділяли українські князівства від Степу, власне татарської території, що не перешкоджало заснуванню чи існуванню на ній життєвих осередків представників інших народів, у тому числі й українців. Із Синьої Води татарські орди пішли на Україну двома шляхами – на Київ і Галичину, заходячи й за їх межі [6, с. 332 – 333].

Вживання в давніх документах назви "Біла Вода", (так кочовики називали Південний Буг), поряд з "Синьою Водою" демонструє їх територіальну близькість і додатково підтверджує думку про зв'язок останньої з р. Синюхою. Про давність і поширеність цього гідроніму в Новоархангельському районі Кіровоградської області свідчать, як встановив кіровоградський професор Василь Лучик, і назви р. Кагарлик та однойменного села, які, на думку вченого, є тюркською калькою давньослов'янського "гідроніма Синіє Вода, Синюха". Про місцевість "Сині Води" поблизу Чигирина доводить і повідомлення представника А. Киселя польському командуванню від 27 червня 1648 р. Зокрема, він писав, що з Білої Церкви Б. Хмельницький разом з кількома тисячами козаків відійшов до Чигирина, хан із головним військом повів до Криму величезний полон, а орда Тугай-бея кочувала на "Синіх Водах". Саме туди Б. Хмельницький направляв і звідти отримував відповіді від Тугай-бея на свої запити. Регулярність листування свідчить про відносну близькість Синьої Води від Чигирина [11, с. 21]. На користь розташування Синіх Вод неподалік Чигирина вказує й той факт, що татари після Корсунської перемоги й набирання ясиру не пішли далі на захід, а відповідно й Тугай-бей у червні 1648 р. аж ніяк не міг бути на півночі Поділля, де окремі краєзнавці й схильні вбачати місце Синьоводської битви.

Через це міжріччя простягався Чорний шлях з Криму, а також північне відгалуження Кучманського шляху. У "Національному атласі України" показано, що він виходив з-під Очакова, потім на рівні середньої течії Південного Бугу одне його відгалуження йшло на Західне Поділля, а друге через Південний Буг повертало ліворуч на Торговицю та переправу через Синюху, на Умань і в районі Кальника вливалось у Чорний шлях. Саме цим шляхом і міг вести свою орду з Буджаку для з'єднання з іншими "царик Димитрій". Саме в міжріччі Південний Буг – Синюха – Велика Вись й відбулася ця невловима Синьоводська битва.

Можливо, що це сталося не доходячи до Торговиці, оскільки, зважаючи на уособлення її зі ставкою ханського намісника, навряд чи б татари пропустили

б до неї литовсько-руське військо. Цілком можливо, що битва відбулася на лівобережжі Синюхи – Синьої Води, нижче її притоки Велика Вись, по частині течії якої проходив умовний кордон між Східним Поділлям і Степом. На користь цієї версії свідчить і те, що М. Стрийковський нічого не пише про втечу розбитих татар через досить повноводні на той час Синюху і Велику Вись, а тільки заявляє про втечу татар у розлогі поля та їхні "трупи по полях і в ріках". Саме на лівому березі Синіх Вод і позначав на карті місто Торговицю Г. Боплан, вказуючи на місце її початкового розташування. На користь цієї версії додатково свідчать уособлення рядом вчених (Ф. Шабульдо, О. Галенко, О. Чорний) річки Синюхи з річкою Синя Вода та сучасної Торговиці з літописним містом Синя Вода й адміністративно-політичним центром Ябгу-городом.

У результаті переможної Синьоводської битви 1362 р. правобережні українські землі були визволені від золотоординської залежності, що проте не позбавило їх від сплати татарщини. Політична орієнтація великого князя литовського Ольгерда на зближення Литовського князівства з Кримською ордою еміра Мамая завдала непоправного удару Золотій Орді. Вона ще мала значні успіхи у спробах відновити свій імперський статус, проте вони були короткочасними і головне безперспективними.

Перемога на Синій Воді зробила невідворотним процес подальшого унезалежнення Кримської Орди від Сараю і створення самостійного, дружнього ВКЛ Кримського ханства. Кримсько-українське зближення, спільне протистояння Золотій Орді стали головною причиною для визнання ханом Тохтамишем права литовського князя Вітовта на всі "руські" землі, у тому числі й українські, правда при збереженні данницької залежності від татар. Союз із Кримською Ордою дозволяв ВКЛ протистояти імперським зазіханням Золотої Орди, що й прискорювало її занепад і розпад.

Синьоводська битва стала етапною подією в історії України. З неї почалося бурхливе відродження старої, а фактично формування нової української державності під егідою правлячої династії литовських Гедиміновичів. Перейнявши традиції Київської Русі, її представники прагнули відродити давньокиївську спадщину в межах єдиної Литовсько-Руської держави, яка б зайняла місце своєї попередниці на євразійському просторі.

Разом із центробіжними процесами у ВКЛ з'явилися й відцентрові тенденції звуженого українсько-національного характеру. Їх ініціатором став київський князь Володимир Ольгердович, який під кінець свого князювання (усунутий у 1394 р.) не тільки все більше унезалежнювався від центральної влади, але й претендував на давньоукраїнську спадщину від м. Корця на заході до Сіверського Донця на сході. Через 50 років наміри князя Володимира Ольгердовича фактично реалізували його нащадки князі Олельковичі, внаслідок чого українське державотворення дістало новий імпульс для своєї невмирущості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія міст і сіл України. Волинська область. – К., 1970.

2. Дорош М. Маршрут русько-литовського війська 1362 року – ключ до локалізації літописних Корчева, Синьої Води, Білобережжя, Торговиці та Звенигорода // Воєнна історія. – №4.

3. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.. Волинь і Центральна Україна. – К., 1993.

4. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький бл. 1524/1525 – 1608. Воєвода Київський і маршалок землі Волинської. − Хмельницький, 2009.

5. Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – К., 1993.
7. Дашкевич Я.Р. Поділля: виникнення і значення назви // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1990.
8. Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV – XVIII вв.: границы воеводств в свете источников. – Институт украинской археографии. – К., 1992.
9. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1996 – 1998.
10. Галенко О. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005.
11. Грушевський М. Історія України-Руси. − Т. 8. – Ч. 2. − К., 1995.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Борисенко Володимир Йосипович – доктор історичних наук, професор, авідувач кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.

Наукові інтереси: актуальні проблеми історії України.

УДК 903

ОБОРОНИТЕЛЬНЫЙ КОМПЛЕК СОЛХАТА 1375 – 1380 ГГ. ОПЫТ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Марк КРАМАРОВСКИЙ (С.-Петербург)

Статья посвящена проблемам изучения оборонительного комплекса золотоордынского Солхата в контексте политических процессов в Золотой Орде в концеXIV вв.

Ключевые слова: *Золотая Орда, Мамай, оборонительные сооружения, Крым, Солхат.*

Стаття присвячена проблемам вивчення оборонного комплексу золотоординського Солхата в контексті політичних процесів в Золотій Орді в кінці XIV ст.

Ключові слова: *Золота Орда, Мамай, оборонні споруди, Крим, Солхат.*

The article is dedicated to problems of studying defense system in the context of the Golden Solkhat Political process of the Golden Horde in the late XIV century.

Keywords: *Golden Horde, Mamay, fortifications, Crimea, Solkhat.*

В последние годы значительное внимание уделяется историческим проблемам, связанным с именем темника и беклярибека Мамая [25; 26, с. 206 – 238, 27, с. 121 – 141; 19, с. 183 – 197]. Проявлением этой линии стал выпуск историографической антологии, посвященной Мамаю [20]. Следует также отметить ряд статей, посвященных его генеалогии [35, с. 319 – 352; 10, с. 108– 143; 9, с. 198 – 205] и проблемам Куликовской битвы, среди которых я бы выделил продуктивную гипотезу Р.Ю. Почекаева об инициативе известного сражения со стороны Дмитрия Московского [26, с. 230]

Вместе с этим, нельзя отрицать, что в обширной теме политической биографии Мамая явно нехватает объективных данных, способных пролить свет на катастрофу, постигшую могущественного эмира осенью 1380-го года или 1379 г. (?) [8]. В этой связи целесообразно рассмотреть отдельные эпизоды в деятельности Мамая с точки зрения его участия в жизни Солхата, золотоордынской столице Крыма [12, с.141 – 157; 15, с.101 – 106].

Начну с замечания о том, что Солхат не был чужим ни для самого Мамая, о чем говорит*Ибн Халдун* [33, с. 389], ни для его прадеда *Тулук-Тимура (Тоглук-*